

СУМИ: РІК ЗАСНУВАННЯ – 1652-ИЙ

Міста, як і люди, мають свою біографію. Причому, звісно, вони не мусять і не можуть знати рік народження тих, хто народився чи жив на їх вулицях; а люди? Якщо вони себе поважають, то така дата стосовно історії рідного міста обов'язкова для їхнього знаття, для їхньої історичної пам'яті. Кажуть-бо: якщо не знаєш свого минулого – не вартий майбутнього. Та коли минуле – під туманною завісою неточностей, неясностей, перекручень? Лишається єдино можливе. Спробувати ту завісу розвіяти.

... Рік заснування Сум в історичній літературі датували по-різному. Нащадок харківських слобідських полковників, видатний український письменник Григорій Квітка-Основ'яненко, вважав, що Суми постали в 1643-ому. Він спирається на родинні перекази, не підтвердженні документально, і вже це ставить його визначення під сумнів. Не кажучи вже про контекст тогочасних подій у краї: малоймовірно, що Суми були засновані майже водночас з Охтиркою (1641) – порубіжним містом Польщі, і це не відбилося у польських хроніках чи інших документах Речі Посполитої.

З легкої руки священика Якова Левитського, автора праці «Историческое прошлое города Сумы Харьковской губернии», підготовленої до XIII Археологічного з'їзду, що проходив у Катеринославі в 1905 році, спливла інша дата: 1647-ий, оскільки Я. Левитський твердить, що Герасим Кондратьєв на Слобідську Україну переселився саме цього року. Цілком імовірно, що й переселився (Левитський користувався родинним архівом нащадків Г. Кондратьєва), але ж чи тоді саме і заснував Суми? Хоча сам Я. Левитський недвізнично вказує: Суми були засновані в 1652-ому, дехто з титулованих науковців, на того ж Левитського посилаючись, говорить про рік 1647-ий.

Отож, на мою думку, обидві вищенаведені дати серйозної критики не витримують. З певною обмовкою, що, можливо, вже і в 1640-их на місці сучасних Сум було якесь невелике поселення: Я. Левитський, що користувався і архівами храмів Сум на 1905 рік, зазначає, що в Суминому містечкові ще до появи Г. Кондратьєва стояла козацька церква.

Існують й інші гадані дати до 1652-ого року, та на них зупиняються не будемо з огляду на їх ще більш очевидну неспроможність. Отож: чому саме 1652-ий?

У топографічному описі Харківського намісництва під 1785 роком, документі офіційному і виваженому (тут було вперше зроблено наукову спробу накреслити исто-

подаеться, наприклад, в одному документі другої половини XVII століття. За книгами з Сум Афанасія Тютчева город Сумін побудовано в 7160 році. Тютчев був у Сумах воєводою. А 7160-ому року старого літочислення відповідає рік 1652-ий сучасного календаря».

Зрештою, ця дата була узаконена в путівниках, довідниках, проспектах, тощо, які виходили багатотисячними тиражами. «У 1652 р. велика група переселенців з Правобережної України на чолі з отаманом Герасимом Кондратьєвим заснувала «Сумин городок», нинішнє місто Суми», – читаємо в одному з кращих зразків такої масової літератури (автор Микола Данько).

Та ось у 1973 році виходить «Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область». У ній оторопілій читач зустрічає: «25 червня 1655 року 100 родин переселенців з містечка Ставища Білоцерківського полку, очолювані отаманом Герасимом Кондратьєвим, дістали дозвіл російського царя поселитися на Пслі біля річки Сум. Так було засновано нинішнє місто Суми».

Пересічний читач після зачудування лише плечима стенув: ось і маєш, уже 1655-ий!

Більш вдумливі зреагували по-різному: одні з гнівом і обуренням, інші... злорадно. Бо ж було цілком зрозуміло у той 1973-ий – період повальної русифікації на «необъятных просторах» СРСР, особливо ж – боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», що «перенесення» на два роки пізніше дати, виникнення українського міста аж ніяк не пошукова сенсація науковців. Що це – чергова акція компартійного режиму, вірного і неухильного продовжувача імперських традицій російського самодержавства. Адже «відсунути» дату виникнення Сум на період після Переяславської угоди – означало натякнути, що місто на Пслі виникло вже не в Дикому полі, а в складі Московської держави. З тим, аби через якийсь час заявити відвертіше: що ви, які козаки, який Хмельницький? Суми ж виникли вже під рукою батюшки-царя, це ж «исконне русский город»!

письмова згадка про Буринь, – пише «Історія...», вірна своїм «класовим» засадам, – належить до 1688 року у зв'язку з тяжбою поміщиків за навколишні землі. «З письмовими історичними джерелами встановлено, – зазначає сучасний дослідник фактам, який добре був відомий і в 70-х, – що Буринь заснована в 1392 році». Але ж не могла «Історія...» розповісти буринцям правду, що їхнє місто засноване не лише задовго до Переяслава, а і до 1500 року, коли на деякий час опинилося у володіннях Московщини!

Недригайлів. Ще в 60-х роках уже нами згадуваний краєзнавець П. Сапухін розповів широкому заголові

ал) у статті про Суми читаємо, що вони були засновані близько 1653 року. Ту ж приблизну дату подибуємо і в інших описах намісництва – за 1787 рік, за 1789-ий. Зауважимо, що деято з дослідників вважає: опис за 1785 рік втрачено, але це не так, і біловий його варіант, і чернетка подосі зберігаються в архівах.

Уточнити приблизну дату заснування Сум взявся най-крупніший авторитет в дослідженнях Слобожанщини – академік Дмитро Багалій, зокрема у своїй розвідці «Очерки колонізації степних окраїн Московського державства» (М., 1887), написаній на основі, як він сам назначає, архівних матеріалів Харкова і Московського архіву Міністерства юстиції та всіх на той час наукових праць на цю тематику. Потім, ще раз уточнивши факти, Д. Багалій вводить їх до своєї фундаментальної «Історії Слобідської України», в котрій впевнено зазначає: «У тому 1652 р., як і Острозьк, було засноване місто Суми». Підтверджують цю дату і рясні цитати Д. Багалія доповідних записок воєводи Кирила Арсеньєва про стан справ з побудовою і розвитком Сумського городища.

Про те, що Суми засновані саме в 1652-ому році, читаємо і в інших провідних істориків України джовтневого періоду. Чітко і недвозначно на цей рік вказує М. Грушевський. Не розходиться з ним у думці М. Аркас. Саме до цього року схиляється М. Костомаров. «Полкове місто Суми засноване 1652 року», твердо впевнений і відомий історик слобідських полків Є. Альбовський. Перелік можна продовжити.

Не брали під сумнів цей рік при визначеннях виникнення міста й радянські історики, зокрема найповажніший з них знавець Слобожанщини А. Слюсарський. У чималій за обсягом праці «Слобідська Україна. Історичний нарис XVI-XVIII ст.» він пробує стосовно деяких питань вступати в полеміку з М. Грушевським і Д. Багалієм, але з приводу дати заснування Сум їх точки зору збігаються: «Група майже в 800 українських родин на чолі з Герасимом Кондратьєвим, – вказує він, і продовжує в дусі тодішньої політичної доктрини, – була поселена російським урядом у 1652 році на давньому Сумському городищі, на татарському шляху». «У 1652 р., – підтверджує далі він ще раз, – група українців в кілька сот сімей оселилася на стародавньому Сумському городищі».

Саме на рік 1652-ий, як на час виникнення Сум, вказували й історики зарубіжні, використовуючи документи, які опинилися за кордоном. Як от Д. Дорошенко чи Н. Полонська-Василенко.

Звичайно ж, за з'ясування часу виникнення рідного міста бралися і сумські краєзнавці, серед яких і найавторитетніший з них Павло Сапухін. У різні роки він повертається до цього питання, і весь час у своїх статтях підкреслював, наголошував: таки справді 1652-ий. Зокрема, наводив і такий аргумент: «Дата заснування Сум

інської РСР» – була лише помилкою, а не ідеологічно-русифікаторським випадом? Та варто лише погортати згаданий грубезний, майже 700-сторінковий том «енциклопедичного» формату, аби впевнитися: помилка, на жаль, виключена. В цій «Історії...» від 73-ого року сотні перекручень, недомовок, замовчувань, спрямованих на те, щоб витолочити, винищити все, що стосується розвитку українства на Сумщині, самого факту, що Сумщина – це споконвічно українська земля; замовчується навіть те, що зовсім недавно несміливо зажевріло на сторінках історичних видань під час нетривкої «хрущовської відлиги».

Неосяжне, як відомо, не охопити. Відтак зупинимося бодай на прикладах фальсифікації в «Історії міст і сіл Української РСР» часу і передумов виникнення інших міст Сумщини.

За асоціацією, звісно ж, звертаємося до Охтирки, що, як і Суми, теж була центром слобідського козацького полку, – як з її «метрикою»? Та так, як слід було на 1973-ий рік і сподіватися. Рік заснування міста (1641-ий, як ми вже згадували) не вказується взагалі, бо ж тоді треба було б візнати, що Охтирка була заснована поляками з участю українських козаків. Обійшовши це дражливе місце, «Історія...» бреше, й не моргне: «За російсько-польською угодою 1647 року Охтирка відійшла від Росії». Прочитає таке обиватель-охтирчанин, і спалахне гнівом на поляків: бач, забрали свого часу його місто з Росії! Бо хто йому, затурканому, осмілився б пояснити в тому 73-ому, що було навпаки. Що в 1647-у Охтирка не «відійшла» до Польщі, а, навпаки, «відійшла», хоч і не надовго, до Росії (тоді ще – Московщини), будучи до того аж ніяк не «російською»... Мета такого свідомого перекручення в «Історії...» пояснена не потребує.

Гляньмо тепер, що там з Конотопом, де, як ми довідалися лише в останні роки, гетьман І. Виговський після смерті Б. Хмельницького вщент розбив московське військо, котре хотіло перешкодити Виговському докінчити задумане великим Богданом – розірвати Переяславську угоду. «Час заснування Конотопа невідомий. Перша письмова згадка про нього належить до 13 березня 1638 року», – читаємо. Знову «Історія...» в Рябка очей позичила. Бо ж перша письмова згадка про місто насправді датується 16 жовтня 1634. Але це ж була дарча бумага польського короля Владислава IV на володіння прикордонним містом Речі Посполитої Конотопом українському козацькому старшині Миколі Цетисову за допомогу полякам у збройній боротьбі проти Москви. Чи ж могла «Історія...» бути в цьому випадкові правдивою? Та боронь Боже.

Буринь. Місто що, нібито, перебувало остронь суперечливих політичних подій давнини, які б змусили крутити носом партократів у 70-х роках. Так ні ж! «Перша

чись на документи, говорить д. Багалій: «Охтирка, Олешня, Каменне і Недригайлів були українними (читай – польськими, Гр. Хв.) пограничними городками, і коли 1647 р. вони мали відійти до Московської держави, то мешканці зовсім залишили ті міста і навіть покидали з собою свої будівлі, – на їх місце поселило московське правительство своїх служилих людей, а трошки згодом їх знову позаселяли українські переселенці, між котрими залишилася частка великоросіян». Цікаво, як викрутиться «Історія міст і сіл Української РСР» з такого «зухвалого» виверту історії справжньої? А ось як: «Територія, де виник він, (Недригайлів, Гр. Хв.) належала Російській державі. Згідно з розмежуванням російсько-польських кордонів, яке відбулося 1647 року, містечко лишилося у її складі. Із посиленням польсько-шляхетського гніту на Україні у середині XVII ст. збільшився приплів українського поселення в межі Росії, у т. ч. і до Недригайлова. Серед перших жителів були й російські селяни-втікачі». Спритно? Швидше... підло.

Можна б далі рясно цитувати ось такі, «одкровення» з «Історії...», але ми не маємо наміру рецензувати, бодай один аспект, цього видання. Так само, як і кидати тінь на його місцевих авторів: їхні статті з історії міст і сіл «правилися», «дописувалися», не зважаючи на протести тих же авторів-краєзнавців. Спрацьовував принцип, чітко викладений видатним сучасним українським істориком Михайлом Брайчевським: «Одним з найдивовижніших проявів в історіографії сталінсько-брежnevських часів була міфотворчість, переконання в тому, що історичне минуле можна конструювати на свій смак і розсуд. Так, скажімо, на ті факти (події, особи, установи, процеси і т. д.), які не подобалися партійно-бюрократичному керівництву, накладалося табу, і вони попросту зникали зі сторінок «найпередовішої у світі» історіографії. І, навпаки, директивно стверджувалися факти, яких насправді не існувало».

Продукуючи оті «факти, яких насправді не існувало», супроти райцентрів і сіл Сумщини, чи ж могла обминути компартійна система і сам обласний центр? От і було, зокрема, спотворено дату виникнення Сум, замінено більш «вигідною». Слідом за «Історією міст і сіл Української РСР» вона проникла ще в деякі видання. Проте і солідні вчені, і совісні краєзнавці знаходили в собі сили не кривити душою проти істини. Правильно датується час виникнення Сум (1652-ий рік) у «Большой Советской Энциклопедии», яка вийшла 1976 року; в «Українській Радянській Енциклопедії» 1984 року, у газеті сумських журналістів «Панорама Сумщини», де питання краєзнавства вів знаний усій Україні дослідник-енциклопедист, на жаль, рано померлий Геннадій Петров. Здавалося, здоровий глузд переміг.

(Продовження на сторінці 13)

СУМИ: РІК ЗАСНУВАННЯ – 1652-ИЙ

(Продовження, початок на сторінці 12)

Але після проголошення Україною незалежності і опору її певних сил це питання знову спливло на поверхню. Причому, фальсифікатори пішли ще «далі» – і стосовно самої дати заснування, і, відтак, висновків. Наприклад, ось що пише одна із сумських газет у 1996 році: «Город Суми на заре своего существования был самой мощной крепостью на Слобожанщине. Основан был по Указу государя в 1656 году и построен не стихийно, а специально присланными служивыми людьми во главе с воеводой К. А. Афанасьевым». Про ко-
заків-переселенців, звичайно, ні слова – «исконне рус-
ский город», та й год! Звісно, публікація далека від компетентності, (навіть прізвище воєводи, який допомагав козакам – К. Ю. Арсеньєв – горе-дослідники не втіміли правильно переписати), але ж це зрозуміло фахівцю, а масовому читачеві, якого годують ось такою – куди там у 73-у! – «історією»?

Прихильники тлумачення, що Суми засновані в 1655-ому і пізніше, навіть пробують науково обґрунтувати своє твердження. Мовляв, у архівах Москви стосовно виникнення Сум є лише отої дозвіл царя від 1655 року про поселення сотні сімей на Пслі, оригіналів більш ранніх документів не знайшли. «Аргумент» звучить сміховинно. Що ж тоді з таким «науковим» підходом робити нам, скажімо, з Переяславською угодою? Адже балиса

одній статті відомий знавець історії Сум Павло Сапухін, – треба визнати і спробу деяких авторів вивести називу міста Сум від українського дієслова «сумувати», або іменника «сум». «Суми, – говорять згадані автори, – дістали таку назву тому, що їх перші поселенці засумували за тими місцями, звідки прибули». На перший погляд така версія має право на існування, і, скаже читач, до чого тут націоналізм, хіба не розумів цього такий вдумливий дослідник, як П. Сапухін? Пояснимо: стаття писалася ще в 1956 році, коли самого Сапухіна охрестили націоналістом: в республіканській газеті помістив дослідження, в якім доводив, що М. Гоголь належить і українській культурі, отож, хочеш-не хочеш, мусив виявляти свою «вірнопідданість».

На сьогодні ж переважна більшість серйозних дослідників сходяться на думці: свою назву місто дістало від двох приток Псла – Сумки та Суми (Стрілки), на яких розташоване.

Стосовно герба. Останнім часом з'явилися публікації, які старанно підкреслюють: його «пожалувала» Сумам зі своїх рук Катерина II, ота друга, що, за визначенням Шевченка, доконала нашу Україну; нібито герб було створено столичними художниками за її вказівкою. А як було в дійсності?

Чи не погано?

лише копії, причому в різних варіантах). То що – оголосимо, мовляв, не було в нашій історії Переяслава, чи повіримо всеєсвітньо відомим історикам, які свого часу бачили ще не зниклі тоді документи, на основі яких і датували справжній рік заснування Сум? Це по-перше.

По-друге. Цілком вірогідно, що в 1655 році на береги Псла з-під Києва прийшло 100 сімей, які поселилися до своїх земляків, котрі вже на той час будували Сумине містечко, осівши тут у 1652-у. Поповнення слобід новими і новими переселенцями в ті часи було справою звичною. Після 1652 року «почала заселятися усі та країна, на котрій зложився Сумський Слобідський полк», – пише академік Д. Багалій. – Люди приходили на слободи повсякчас, безупинно, яке можна бачити, наприклад, у слободі Тернах, куди у 1653 році прийшло 48 сімейств і потім приходило ледве не щороку по кілька десятків». А те, що не відшукано дозвіл царя на поселення на Пслі козаків у 1652-у – це свідчить лише, що московський цар не такий уже був і обмежений, як хотіли б його бачити наші опоненти. Не розпоряджався не своїми землями (Дике поле, як ми говорили, Москви не належало). Єдине, що міг юридично зробити – дав наказ сприяти своєму воєводі першим сумчанам, бо мав користь від поселення перед московськими кордонами: татари тепер не пройдуть. І воєвода Кирило Арсеньєв справно виконував волю государя, про що і повідомляв його, починаючи з 1653 року. На ці доповідні й опиралися потім Д. Багалій та інші сумлінні, не заганжовані лукавими політичними намірами дослідники. Між іншим: ті ж Терни, Ворожба, інші населені пункти були засновані майже одночасно із Сумами; та дозвіл на проживання отримали після 1654 року, коли

Історичний центр міста

цар уже мав право його надавати. Те ж було і з Сумами.

Ставлячи крапку над датою виникнення Сум, мусимо, бодай коротко, торкнутися питань про назву і герб міста, які теж продовжують бути нез'ясованими для багатьох читачів, а, отже, і об'єктом спекуляцій для окремих, з дозволу скзати, істориків.

Питання про походження назви нашого міста здавна було драгливим, бо натикалось на ті чи інші ідеологічні постулати. Скажімо, існує легенда (вона задокументована в Центральному архіві України), що переселенці, прибувши до Псла, знайшли на дереві три мисливські сумки, оселилися тут, відповідно назвали своє поселення. Є й інший варіант легенди – сумки з казною згубив козацький полковник Кондрatenko, який віз їх гетьманові, потім відшукав їх і на тому місці збудував церкву, а пізніше тут виникло місто.

Ще донедавна культивувалася й така легенда: ті сумки знайшов Петро I, і тому так нарік наше місто. Роз'яснювати обивателям, що на час виникнення Сум Петра ще й на світі не було – не рекомендувалося.

Є й інші пояснення назві: «Так само безпідставною, а водночас і тенденційно-націоналістичною, – писав у

Філарет Гумилевський: «Давній герб цього міста – три чорні мисливські сумки з перев'язями та золотими гудзиками, зображені на срібному полі щита». І тут же навів легенду про горезвісні три сумки, знайдені переселенцями».

Спершу цей герб був емблемою Сумського козацького полку, прикрашав полковий прапор, що, зокрема, відбито у гербовнику відомого історика і геральдика князя М. Щербатова. Автор козацького герба не відомий. У 1765 році на Слобожанщині було скасовано полковий устрій, і вже в 1769 році в географічному описі нашого міста, складеному і підписаному Кучериновим, зазначено: «Місто Суми герба не має».

На вимогу Катерини II містам, які не мали геральдичного знака, мусили присвоїти герби. Склести їх долучили Йоганну Бекенштейну, професорові юриспруденції Кенігсберзького університету, запрошеної до Росії Академією наук для відання в ній геральдикою. Бекенштейн представив ескізи гербів Воєнній колегії. Для Сум він виготовив аж 14 проектів. Та всі вони були відхилені.

Тоді М. Щербатов запропонував зі своєї колекції герб старого міста. Козацький знак і був затверджений. Він вдало відбиває в графічному плані і назву Сум, і своєм, якого П. Сапухін назвав «європейським», відтворює їх козацьке походження.

Герб було затверджено імператрицею Катериною II 21 вересня 1781 року.

У наступних номерах пропонуємо читачам матеріали з історії Сум під рубрикою: «Суми: історія в особистостях».

Григорій ХВОСТЕНКО,
краєзнавець